रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस.एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
नॅक-ए ग्रेड, संलग्न सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
मराठी विभाग आयोजित
आंतरराष्ट्रीय वेबिनार

विषय:मराठीतील १९६०नंतरचे विविध वाङ्मयीन प्रवाह व सद्य:स्थिती

मराठीतील १९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील समाजदर्शन व सद्य स्थिती
डॉ. [illegible] देवरे
डॉ. संतोष [illegible]
पृ. १[illegible]५

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत खिलारे

प्रमुख संपादक
प्रा.डॉ.राजेंद्र ठाकरे
प्रा.डॉ.अतुल चौरे

सहाय्यक संपादक
प्रा.डॉ.नम्रता मेस्त्री
प्रा.डॉ.संदीप वाकडे

शनिवार दि.११ सप्टेंबर २०२१

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

26) [illegible] सद्य स्थिती
[illegible], पुणे ||148

27) मराठीतील दलित स्त्रियांची कविता
प्रा. योगेश शेळके, इंदौर ||154

28) स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह
सीमा सखाराम डोके ||157

29) दलित साहित्य प्रवाह : दलित नाटकांची सद्य:स्थिती
राहुल भागवत गायकवाड, पुणे ||160

30) देशीवाद : स्वरुप व संकल्पना
डॉ.बी.पी.गार्डी, मंचर ||166

31) मराठी ललितगद्याची परिवर्तनीय वाटचाल
ज्योती सुधाकर चव्हाण, जि.औरंगाबाद ||171

32) १९६० नंतरची दलित कविता
डॉ. प्रताप गायकवाड, पुणे कँपस ||174

33) १९६० नंतरचा बदलता कथा साहित्यप्रकार
प्रा. सुनिल खैरनार & डॉ. उज्ज्वला देवरे ||178

34) साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह : दलित साहित्य समीक्षा
डॉ. मोतीराम रावजी देशमुख, जि. नाशिक ||181

35) साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह
डॉ. किरण नामदेव पिंगळे, जि. नाशिक ||185

36) समाज, स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहीत्य
डॉ. कुंडलिक पारधी, पुणे ||191

37) मराठीतील १९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील समाजदर्शन व सद्य स्थिती
प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला एस. देवरे & संतोष गंगाधर कन्नोर, नाशिक ||195

38) मुस्लीम मराठी साहित्य प्रवाह
प्रा. डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड, जि. सोलापूर ||197

Scanned with OKEN Scanner

33

१९६० नंतरचा बदलता कथा साहित्यप्रकार

प्रा. सुनिल खैरनार
संशोधक विद्यार्थी

डॉ. उज्ज्वला देवरे
मार्गदर्शक

****

गोष्ट सांगणे व ऐकणे या मानवाच्या मुलभूत प्रवृत्तीतूनच कथा साहित्यप्रकाराचा जन्म झाला. मानवी मन हे चंचल असून या मनावर चांगले संस्कार घडविण्यासाठी कथा या साहित्य प्रकाराचा जन्म झालेला आहे. याच कथेच्या आधाराने मानवाला नैतिक मूल्यांची शिकवण दिली जाते. अशा या कथा साहित्य प्रकारामध्ये कालानुरूप अनेक बदल झालेले दिसतात. पूर्वीच्या काळी मराठी साहित्यात इसापनीतीच्या कथा, पंचतंत्र, सिंहासन बत्तीसी अशा मनोरंजक, काल्पनिक स्वरुपाच्या कथा होत्या. नंतरच्या काळात ऐतिहासिक, पौराणिक, काल्पनिक, वास्तवादी, ग्रामीण, दलित कथांची निर्मिती मराठी साहित्यात झालेली दिसते.

भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. या स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर सर्वांना लेखन, भाषण, मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. शिक्षणाची गंगा तळागाळा पर्यत जाऊन पोहचली. शिक्षणाने लोकांमध्ये आत्मज्ञान व आत्मभान जागृत झाले. प्रत्येक व्यक्ती, समाज, तळागाळांतील व्यक्ति आपल्या वरील अन्याय व अत्याचारा विरुध्द बोलण्यातून, लेखनातून आपले विचार मांडू लागला. अगोदरच्या कालखंडात कथा हा [illegible] प्रकार मनोरंजनात्मक व [illegible] [illegible] १९४५ [illegible] मराठी साहित्याच्या प्रकारामध्ये नवसाहित्याचा जन्म झाला. त्यातूनच नवकथेचा जन्म झालेला दिसतो.

१ मे १९६० रोजी भाषिक प्रांतवार रचना होऊन महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. अखंड मराठी भाषिकांचे राज्य म्हणून महाराष्ट्राकडे पाहिले जाते. स्वातंत्र्य, शिक्षण, औदयोगीकरण, सांस्कृतीक बदल, पाश्चात्यांचे अंधानुकरण, जागतिकीकरण अशा सर्वच क्षेत्रात मोठया प्रमाणात बदल झाला. या सर्वांचा परिणाम साहित्य क्षेत्रावर पडलेला दिसतो. मराठी मध्ये देखील अनेक लेखकांनी प्रेरणा घेऊन ग्रामीण कथा, दलित कथा, प्रादेशिक कथा, बालकथा, स्त्री कथा, आभासी कथा अशा अनेक कथा साहित्य प्रकारांचा जन्म झालेला दिसतो.

मराठी कथा वाङ्मयात १९६० पर्यतच्या काळात दोन प्रवाह निश्चितपणे आढळतात. एक गोखले–गाडगीळ यांच्या पावलावर पाऊल टाकत जाणारी नवकथा व जुने वळण स्वीकारून सरळ साधी गोष्ट उत्कटपणे सांगणारी कथा या नवकथेच्या प्रभावामुळे या कालखंडात कथा वाङ्मयाला एक वेगळेच वळण लागले. याच काळात कथेमध्ये व्यक्तिकेंद्रितता आली व तेथूनच कथेतून माणसाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. कथा हा साहित्य प्रकार अधिक सुक्ष्म झाला. मानवी मनातील भाव–भावना, कल्पना, नीतिमूल्य, यांच्यातील गुंतागुंत उकलून दाखवू लागली. याच काळातील नवकथेने मराठी कथेला चिंतनशील बनवले. वास्तव जीवनाचे तत्वज्ञान ही कथा मांडू लागली. १९६० नंतर साहित्य निर्मितीची नविन लाट निर्माण झालेली दिसते. त्यामध्ये जी.ए. कुलकर्णी, चि. त्र्यं. खानोलकर, विद्याधर पुंडलीक, दिलीप चित्रे, कमल

मनाचे दर्शन घडवून त्यातून माणसाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करू लागली. या माणसाचा शोध घेताना माणसाच्या जीवनातील अर्थशून्यता, वैफल्य, एकाकीपण, नैराश्य ही या काळातील कथांमधील वैशिष्टै असलेली दिसतात.

१९६० नंतर मराठी कथेला अगदी वेगळया टप्प्यावर आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करणारे कथाकार म्हणून जी.ए. कुलकर्णी यांच्या उल्लेख करता येईल. त्यांच्या कथेने नवकथेतील सर्व सामर्थ्य आपल्यामध्ये एकवटून या काळात सर्वात पुढे गेलेली दिसते. नवकथेप्रमाणे जी.ए. कुलकर्णी यांची कथा मानवी जीवनातील सुक्ष्म, खोल व्यथांचा शोध घेण्या बरोबर त्यांच्या कथेतील यातना जीवघेण्या असतात. आणि म्हणूनच त्यांच्या आविष्कारही तितकाच भेदक असतो. ते माणसाच्या मनात खोलवर जाऊन त्यांच्या आंतरिक संवेदनांचे चित्रण करून त्या व्यक्तिचे सर्व अंतरंग ढवळून काढतात. त्यांच्या कथेतील मनोविश्लेषण सुक्ष्म असून भावनांचे व संवेदनांचे एकेक पदर वेगवेगळे करून माणसाच्या मनाचे दर्शन उघडया नागडया स्वरूपात घडवितात. त्यांच्या कथेतील माणसे लोकविलक्षण असलेली दिसतात. त्यांच्या कथेतील माणसे वरून साधी वाटत असली तरी त्यांच्या अंतरंगात लाव्हा खळखळ असतो. या व्यक्तिचे अंतरंग प्रचंड ज्वालामुखी सारखे असते.

१९६० नंतर दिलीप चित्रे यांनी थोडयाच कथा लिहिल्या. कथा, नाटक, कांदबरी या क्षेत्रांप्रमाणे कथेच्या क्षेत्रात ही त्यांनी आपले वेगळेपण टिकविले. त्यांच्या कथेतून स्वतःच्या अस्तित्व शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात.

विद्रोहाची भूमिका मांडत. त्यामूळे त्यांची कथा वादामध्ये अडकलेली दिसते. चि. त्र्यं. खानोलकर याच कालखडातील एक महत्वाचे कथा लेखक आहे. त्यांच्या कथेतून सूक्ष्म अवलोकन, कल्पनाविलास, मानवी जीवनातील अंतर्बाह्य आणि अदभूत यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात. हे त्यांच्या कथांचे खास वेगळेपण जाणवते. कोकणच्या परिसराची त्यांच्या अनेक कथांना पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. त्या परिसरातील समजुतीचे, दंतकथांचे अदभुततेचे वलय पसरलेले आहे. त्यांच्या कथेवर एक प्रकाराचा गुढ, धूसर वातावरणाचा पडदा कथेवर पडलेला दिसतो.

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कथेत आनंद यादव, सखा कलाल, चारूता सागर, महादेव मोरे यांनी कथा साहित्य प्रकारात मोलाची भर घातलेली आहे. खेडयातील जीवनाचे चित्रण अधिक वास्तव आणि अधिक परिणाम कारक झालेले दिसते. बदलत्या खेडयातील जीवनाचा सुक्ष्म शोध घेण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो. जगदिश कदम यांची 'लिव्हण' ही कथा, नागनाथ कोत्तापल्ले यांची 'रक्त आणि पाऊस' कथा किंवा 'अंगारमाती' कथासंग्रहातील 'लाल चिखल' सारखी कथा ग्रामीण प्रश्नांना वाच्या फोडणाऱ्या कथा आहे. बाबा भांड यांच्या 'कायापालट' कथा संग्रहातील 'सावली' कथेतून आजही खेडयापाडयातून अंधश्रध्दा कशी कायम आहे आणि या अंधश्रध्देच्या पायी कोणते व्याभिचार चालतात, सोसले जातात. याचे प्रत्ययकारी चित्रण येते. केशव पाटील यांच्या 'छप्पर' या ग्रामीण कथा संग्रहातील कथांमधून आगतिक, श्रमजिवी, भाकरीच्या तुकडयासाठी वणवण भटकणारी, भोळी,

[illegible] जाणवतात. या कालखंडातील ग्रामीण कथा कल्पनेपेक्षा अधिक वास्तवाभिमुख व स्वानुभवाशी, प्रकृतीशी प्रामाणिक राहून लिहिली गेली आहे. जे काळाच्या ओघात बदल होत आहे. त्याचा स्विकार करायला लावून जे लोप पावत चालले आहे त्याचाही विचार करायला लावते. भूतकालीन प्रश्न, समस्या मांडण्यापेक्षा हे ग्रामीण जीवनाचा संघर्ष हा आपल्याच माणसांशी आहे जाणीव होऊन ते त्यावर आघात करीत आहे. या सर्वच लेखकांनी आत्मभान जागृत होऊन येणाऱ्या संघर्षाला सामोरे जाताना दिसतात. यामध्ये नव्या दर्जाचे अनेक कथा लेखक निर्माण होताना दिसतात. त्यामध्ये तानाजी विलास अंभोरे, अशोक कोळी अशी नव्या लेखकांची परंपरा निर्माण होताना दिसते.

१९६० नंतर एक महत्वाचा कथा प्रवाह या कालखंडात मराठी कथाना येऊन मिळाला तो म्हणजे दलित कथेचा प्रवाह. दलितांबद्दल आतापर्यंत अनेकांनी लिहिले. दलितांनी आपल्या जीवनातील व्यथा ज्या तीव्रतेने उभ्या केल्या त्या मध्ये एक विलक्षण कारूण्य, चीड, विद्रोह व्यक्त होतो. विद्रोह हा दलित साहित्याचा आत्मा हा या कथांमधून धार—धारपणे जाणवतो. शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे ही दलित लेखकांची जुनी पिढी आहे. आज नव्या संवेदना व प्रखर वास्तव जाणिवा होऊन बाबुराव बागुल, केशव मेश्राम, अर्जुन डांगळे, योगीराज वाघमारे, वामन होवाळ ही नव्या दमाचे दलित लेखक प्रभावीपणे लेखन करताना दिसतात.

१९६० नंतर आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टींनी मराठी कथेला जी नवी परिमाणे मिळाली ती मिळवून देण्यात पुरूष कथाकाराइतका कथालेखिकांचा [illegible] यांची कथा आशयाची सूक्ष्मातिसूक्ष्म व अभिव्यक्तिचा तरलपणा त्यांच्या कथेतून व्यक्त होते. संवेदना व प्रतिमा यांच्या आधाराने त्या आपल्या कथेचा आशय मूर्त करतात. त्यांच्या कथेत निरर्थकता, वैफल्य, निष्क्रियता यांची छाया पडलेली आहे. जीवनाची क्षुद्रता व एकटेपणाची भेदक जाणीव त्यांच्या प्रत्येक कथेतून जाणवते. विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथेतून स्वप्नाळू, अस्पष्ट, धूसर जगाचे दर्शन घडताना दिसते. त्यांच्या कथेतील व्यक्ति स्वतःभोवती गिरक्या घेणाऱ्या व स्वतःच्या भावविश्वात स्वतःच हरवून बसलेल्या दिसतात. सरिता पटकी, तारा वनारसे, वसुधा पाटील यांची कथा नवातोडवाळा घेऊन येते. कथालेखनात आपले वेगळे असे व्यक्तिमत्व प्रगट करणाऱ्या सुधा नरवणे, ज्योत्सना देवधर, इंद्रायणी सावकार, शकुंतला गोगटे, शैलजा राजे या लेखिकांनी आपल्या कथेतून नव—नवे प्रयोग करण्याचे सामर्थ्य व्यक्त होत आहे. समाज जीवनातील वेगवेगळया स्तरांवर त्यांची कथा आपणाला नेते व त्या जीवनातील व्यथा बोलक्या करते. आजच्या काळातील गौरी देशपांडे, उर्मिला शिरूर, राणी उपाध्ये, सानिया या सारख्या कथा लेखिका आपला वेगळा ठसा कथांवर उमटवतात.

१९६० नंतर बालकथा साहित्यप्रकाराचा देखील मोठया प्रमाणात विकास झालेला दिसतो. बालकांचा मानसशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास होऊ लागला. याच काळात साने गुरूजी, शंकर कऱ्हाडे, मालतीबाई दांडेकर, राजा मंगळवेढेकर, भा.रा. भागवत, प्रकाश संत अशा नामवंत लेखकांनी आपल्या कथांमधून मुलांच्या मनोरंजना बरोबरच त्यांना कथेतून बोध, नैतिक मूल्यांची शिकवण दिलेली दिसते. प्रकाश संत यांच्या 'वनवास', 'शारदा